

पब्लिक रेडियो र सामाजिक
आन्दोलन: सशक्त संस्थागत
संरचनाको खोजी

रेडियो र समाज

प्रत्यूष वन्त

मिडियाको विकास र सामाजिक परिवर्तनबारे नेपाली बौद्धिक संसारमा मिहिन खालको छलफल विरलै हुने गर्छ। हामी 'प्रजातन्त्रमा मिडियाको यस्तो भूमिका हुनुपर्छ' भन्ने थोक निर्णय गर्नु र भाषण दिन खप्पिस छौं। तर हाम्रो नाकसामु विकसित भइरहेको मिडिया र नेपाली समाजको प्रजातन्त्रीकरण प्रक्रियाबीचको सवल तथा अप्ट्यारा सम्बन्धहरूबारे मसिना कुराहरूसहित विश्लेषण गर्ने मामलामा अल्छी छौं। यो अल्छिपनलाई जित्ने प्रयासमा गएका चार-पाँच वर्षमा काठमाडौंले देखेको/सुनेको राज्यइतरका स्वामित्वका एफएम रेडियो स्टेसनहरूको कामलाई एउटा भूतपूर्व रेडियो कार्यक्रम उत्पादक/प्रस्तोता र सामाजिक इतिहासकारको 'टु-इन-वान' दृष्टिकोणबाट यो लेखमा विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ।

राज्यइतर स्वामित्वका एफएम रेडियो स्टेसनहरूको कामलाई सामाजिक परिवर्तन वा आन्दोलनको सन्दर्भमा विश्लेषण गर्न खोज्नुभन्दा पहिले यी स्टेसनहरूको सह-प्रसारणबाट हामीले के पायौं त भनेर सोध्नुपर्ने हुन्छ। यो प्रश्नको जवाफ लेखको पहिलो खण्डमा दिइएको छ। प्रसारित सामग्रीको चरित्र बुझ्न राज्यइतर स्टेसनहरूको स्वामित्वमा भएको विविधताबारे विश्लेषण गर्नुपर्ने हुन्छ। साथसाथै प्रसारित सामग्रीको निर्माण तथा खपत गर्ने समूहबारे पनि हामीले चासो लिनुपर्ने हुन्छ। यो काम दोस्रो खण्डमा भएको छ। त्यसपछिको खण्डमा मैले आफैले उत्पादन र प्रस्तुत गरेको एउटा कार्यक्रमको विभिन्न पाटाहरूबारे विश्लेषण प्रस्तुत गरिएको छ। पब्लिक रेडियोले दिनसक्ने पहुँचका सवल र दुर्बल पक्षहरूको उद्घाटन यस्तो खालको विश्लेषणबाट सम्भव हुन्छ। पब्लिक रेडियोका दुर्बल पक्षहरूलाई न्यून गरी सामाजिक आन्दोलनमा यो मिडियाले सार्थक भूमिका निभाउन यसलाई सक्षम पार्न हामीले गर्नुपर्ने संस्थागत प्रयासहरूको चर्चा लेखको चौथो तथा अन्तिम भागमा गरिएको छ।

खण्ड एक: प्रसारणमा नयाँ टुँडिखेलहरू

काठमाडौं उपत्यकामा रेडियो नेपालभन्दा अरु नेपाली रेडियो बज्न थालेको पाँच वर्ष हुन लाग्यो। रेडियो सगरमाथाबाट सन् १९९७ मा सुरु भएको यो अभ्यासमा आज ७/८ ओटा छुट्टाछुट्टै एफएम रेडियो स्टेसनहरू सम्मिलित छन्। यिनीहरूको सहप्रसारणले काठमाडौंले के पायो त? कम्तीमा सात कुरा पायो जस्तो लाग्छ।

पहिलो, एफएम रेडियोले उपलब्ध समाचारहरूको मात्रालाई बढाएको छ। लाइसेन्समा लगाइएको बन्देजको कारणले यी स्टेसनहरूले स्वतन्त्र 'समाचार' बुलेटिन नै प्रसारण गर्न नपाए पनि 'हालचाल', 'डायरी' इत्यादि नामका कार्यक्रमअन्तर्गत समाचार प्रसारण गरिरहेका छन्। देशको राजनीतिक समाचारका लागि पत्रपत्रिकामा आधारित भए पनि अरु समाचारहरू आफै पनि निर्माण गर्छन् यी रेडियोहरू। आर्थिक क्रियाकलाप,

खेलकुद, साहित्य, संस्थागत कार्यक्रमहरू, कला प्रदर्शनी तथा अरु घटनाहरूको समाचार प्रसारण गरिन्छ। सामुदायिक प्रयासहरू, स्कूल/कलेजका समाचार पनि आउने गर्छन्। 'गैरराजनीतिक' समाचार गर्न बाध्य पारिँदा यी रेडियोहरूले 'समाचार' को नेपाली अभ्यासलाई राजनीतिकता नै पुनः परिभाषित हुनेगरी तन्काएका छन्।

दोस्रो, एफएम रेडियोले दैनिक आवश्यक सूचनाको मात्रामा वृद्धि गरेको छ। विशेष घटनाहरू, ट्राफिकको स्थिति, मौसमको जानकारी, बस र हवाईजहाजका तालिकाहरू, तरकारी र फलफूलका भाउ, वायु प्रदूषणका रिपोर्टहरू, स्वास्थ्यसम्बन्धी जानकारी र राशिफल (तिनमा विश्वास गर्नेहरूका लागि) जस्ता कुराको जानकारी रेडियोबाट शहरी समाजले पाउन थालेको छ। चुनाव, धार्मिक मेला वा राष्ट्रिय पर्वहरूको 'लाइभ' रिपोर्टिङ पनि हुने गरेको छ।

तेस्रो, एफएम रेडियोले ज्ञानको वितरण रेडियो तरङ्गमार्फत नयाँ ढङ्गले गर्न थालेको छ। यो काम श्रोताहरूको विभिन्न कुरा जान्ने चाहनालाई ध्यानमा राखी गरिएको छ। पेसागत जानकारी, संगीत, चलचित्र, नाटक, खेलकुद, भाषा, साहित्य, स्वास्थ्य, मानिसका अन्य रुचिबारे रेडियोका विभिन्न कार्यक्रमहरूमा केही न केही संप्रेषित भइरहेको हुन्छ। प्रश्न-उत्तर, गफ वा सांगीतिक कार्यक्रममार्फत यो काम भइरहेको छ। ज्ञान भनिएको सूचना सामग्रीमध्ये कतिपय त हल्काफुल्का कुरा छन्- तर त्यो पनि रेडियो तरङ्गमा आइरहेको प्रजातन्त्रीकरणको एक खुड्किला हो।

चौथो, एफएम रेडियोले तरङ्ग माध्यममा उपलब्ध सामाजिक विश्लेषणको मात्रा बढाएको छ। त्यो पनि रेडियो नेपालमा पहिले नै उपलब्ध नभएमा कार्यक्रम 'फर्म्याट' हरूमा। एकल टिप्पणीका रूपमा ऋतुराज, चट्याङ मास्टर, डीपी भण्डारी, भैरव रिसाल, वसन्त लोहनी जस्ता चिरपरिचित विश्लेषकहरूको आवाजमात्र होइन, पहिले नचिनेका मानिसहरूको विश्लेषण पनि 'भक्स पप' का रूपमा हामीले सुन्न पाइरहेका छौं। वार्ताको रूपमा अन्तर्वार्ता, छलफल, फोन-इन कार्यक्रमहरू प्रसारण भइरहेका छन्। यस्ता कार्यक्रममा चिठीपत्रले फ्याक्स वा इमेलमार्फत पनि अरु श्रोताहरूको संलग्नता भइरहेको छ। फिचर रिपोर्टिङमा पनि सामाजिक विश्लेषण भइरहेको छ। एफएम रेडियोमा अहिले वजिरहेका कतिपय विषयहरू रेडियो नेपालमात्र हुँदा काठमाडौंवासीहरूले रेडियोमा कहिले पनि सुन्न पाएका थिएनन्। कति कार्यक्रममा रेडियो नेपालमा असम्भव हुने आलोचनात्मक प्रवृत्तिसहितको सामाजिक विश्लेषण परिरहेको छ। नेपाली र नेपालभाषा (नेवारी) मा यो भइरहेको छ। अलिकति तामाङभाषामा पनि यो भइरहेको होला तर त्यसको सोझै जानकारी मसँग छैन।

पाँचौं, एफएम रेडियोमा सरकारी पक्षधरहरू वा राजनीतिक पार्टीका वक्ताहरूसँग भएका कुराकानीमार्फत हाम्रो शासन पद्धतिका विभिन्न खोटहरू, कुशासनका

नमूनाहरूबारे हाम्रो ज्ञानभण्डारमा वृद्धि भएको छ । त्यसैगरी रेडियोले विभिन्न विधाका विशेषज्ञहरूसँग कुराकानी गरी थोरै हदसम्म भए पनि विशिष्ट ज्ञानका स्रोतलाई प्रजातान्त्रिक हुन घचघच्याएको छ ।

छैटौँ, एफएम रेडियोले हाम्रो सामाजिक इतिहासको भण्डारलाई मौखिक इतिहासका कार्यक्रममार्फत समृद्ध बनाउन मदत पुऱ्याएको छ । सामाजिक हिसाबले ठूला मानिसहरूको जीवनदेखि साना मानिसहरूको आवाज र जिन्दगी वा पेसाको 'प्रोफाइल' बजाउने काम रेडियोले गरेको छ । साथसाथै व्यक्तिगत जीवनका आख्यानहरू पनि चिठी साहित्यको रूपमा प्रसारित भइरहेका छन् ।

सातौँ, एफएम रेडियोले काठमाडौँको समाजमा विभिन्न थरीका मिडियाहरूबीच हुने सह-उद्धितीकरण र सह-उपयोगको मात्रालाई बढाएको छ । समाचारपत्रहरू रेडियोमा पढिने काममात्र होइन रेडियोले दिन थालेको सामुदायिक हालचालले समाचारहरूको पेजमा देखिने सामग्रीमा पनि केही प्रभाव पार्न थालेको छ । रेडियो कार्यक्रमका संयोजकहरूले इन्टरनेटका सामग्रीहरू पनि रेडियोबाट प्रसारण गर्ने र रेडियोका कार्यक्रमहरू पनि इन्टरनेटमा उपलब्ध हुने प्रक्रिया बढ्दो छ ।

यी सात कुरामात्र एफएम रेडियोले काठमाडौँको समाजलाई दियो भन्ने जिद्दी म गर्दिन । मैले देखाएका यी कुराहरू त परिवर्तित प्रवृत्तिका संकेतमात्र हुन् । तिनको मननबाट काठमाडौँमा बन्दै गइरहेको एक नयाँ किसिमको पब्लिक संस्कृतिबारे सोचन हामी समर्थ हुन्छौँ ।

खण्ड दुई: स्वामित्व, उत्पादन र खपत समूहहरू

एफएम रेडियोको संसार प्रसारणका तरङ्गहरूमा मात्र सीमित छैन । ती तरङ्गहरू हावामा प्रसारित हुनुअघि र पछि गरिने कामहरू र आउने प्रक्रियाहरू पनि एफएम रेडियो संसारका महत्त्वपूर्ण पाटाहरू हुन् । प्रसारित सामग्रीहरूले नयाँ किसिमको पब्लिक संस्कृति निर्माण गर्दैछन् भने ती प्रसारण सामग्री 'उत्पादित' भएका समूहहरू पनि त्यो संस्कृतिबाट महत्त्वपूर्ण सामाजिक पाटाहरू हुन् । ती समूहहरूको सीप, उद्देश्य र चाहनाहरूले एफएम रेडियो संसारको संरचना निर्माण गर्छन् । एफएम रेडियो र सामाजिक आन्दोलनबारे चासो हुनेहरूलाई ती समूहहरूबारे जानकारी हुन आवश्यक छ ।

एफएम रेडियो संसारको पहिलो महत्त्वपूर्ण समूहमा ती स्टेसन चलाउन लाइसेन्स पाएका संस्थाहरू पर्दछन् । यस्ता संस्थाहरूको स्वामित्वको प्रकृति हेर्दा हाल नेपालमा चारथरीका संस्थाहरूले राज्यद्वारा एफएम रेडियो स्टेसनहरू चलाएको पाइन्छ । गैरसरकारी संस्थाहरू, निजी क्षेत्रका कम्पनीहरू, स्थानीय निर्वाचित निकायहरू र सहकारीहरू । रेडियो सगरमाथा एउटा गैरसरकारी संस्थाले चलाएको छ । काठमाडौँकै

मेट्रो एफएम काठमाडौँ महानगरपालिकारूपी स्थानीय निर्वाचित निकायले चलाएको रेडियो हो । बृटवलनजिकको रेडियो लुम्बिनीचाहिँ सहकारी मोडेलमा चलेको रेडियो हो भने काठमाडौँ, पोखरा र हेटौँडामा चलेका अरु स्टेसनहरू निजी कम्पनीहरूले चलाएका छन् । रेडियो स्टेसनको स्वामित्वमा पाइएको विविधीकरण रेडियो प्रसारणमा हुनसक्ने बहुलताको द्योतक हो । यद्यपि यो बाहुल्यता हाम्रा रेडियो स्टेसनहरूले सार्थक रूपमा देखाइसकेका छन् भन्ने पक्षमा म छैन । स्वतन्त्र रेडियो चलाउन चाहिने सम्पूर्ण सीप यी संस्थाहरूसँग छैन तर गर्दै जाँदा उनीहरूले विस्तारै ती सीप सिक्दैछन् ।

एफएम रेडियो संसारको दोस्रो महत्त्वपूर्ण समूहमा कार्यक्रम उत्पादन र प्रसारकहरू पर्दछन् । यस्ता व्यक्तिमध्ये केही रेडियो स्टेसनमा नै कामदार छन् भने केही स्वतन्त्र उत्पादकका रूपमा काम गर्दैछन् । करिब ७/८ वर्षअघि एफएम रेडियो स्थापना गर्ने कुरा चल्दा, यो स्टेसनहरू चलाउने मान्छे र कार्यक्रम उत्पादकहरू कहाँबाट ल्याउने भन्ने प्रश्न उब्जेको थियो । त्यो चिन्ता ठीक ठाउँमा थियो तर बढी रूपमा । आज हामीसँग रेडियो कार्यक्रम चलाउने उत्पादक, प्राविधिक, रिपोर्टर, छलफल कार्यक्रम चलाउने व्यक्ति र सांगीतिक कार्यक्रममा प्रस्तोताहरू छन् । ती काम गर्दै जाँदा यही बनेका हुन् यद्यपि उनीहरूको सीप खोटेरहित छ भन्ने दाबी म गर्दिन । कार्यक्रम उत्पादन गर्ने स्वतन्त्र संस्थाहरू पनि सुरु भएका छन् । काठमाडौँमा रहेको एउटा यस्तो संस्था-कम्प्युनिकेशन कर्नरले उत्पादन गरेको कार्यक्रम काठमाडौँबाहिरका केही एफएम स्टेसनबाट बज्दछ ।

एफएम रेडियो संसारको तेस्रो महत्त्वपूर्ण समूहमा अर्काथरीका उत्पादकहरू पर्दछन् । ती हुन् गीतकार, संगीतकार, गायक र संगीत वा मनोरञ्जनको संसारसँग आवद्ध अरु सर्जकहरू । एफएम रेडियोको विकासले यो उत्पादक समूहलाई आफ्नो सिर्जना देखाउने धेरै माध्यम उपलब्ध भएको छ । स्टेसनहरूलाई पनि बढ्दो सर्जक समूहसँग काम गर्ने मौका मिलिरहेको छ ।

एफएम रेडियो संसारको चौथो महत्त्वपूर्ण समूहमा पब्लिक रेडियोमा प्रयोगधर्मी पैरवीकर्ता ('एक्टिभिस्ट') पर्छन् । नेपाल वातावरण पत्रकार समूहअन्तर्गतको सामुदायिक रेडियो सहयोग केन्द्र नेपालभरि सामुदायिक रेडियो खोल्न चाहने समूहहरूलाई सहयोग गर्न तत्पर छ । यो र अन्य केही संस्थाहरू रेडियो उत्पादकका पक्षमा सीप अभिवृद्धि गर्ने काममा पनि लागेका छन् । रेडियो स्टेसनहरूको स्वतन्त्रता बढाउन केही व्यक्तिहरू कानुनी लडाइँ पनि लड्दैछन् भने मार्टिन चौतारी/सामाजिक विकास तथा अनुसन्धान केन्द्रजस्ता संस्थाहरू एफएम संसारमा विभिन्न पाटाहरूबारे अध्ययन/अनुसन्धानमा लागेका छन् । यसरी विविध संस्थाहरू र व्यक्तिहरूको बढ्दो प्रयास स्वतन्त्र रेडियो क्षेत्रको भविष्यका लागि राम्रो कुरा हो ।

एफएम रेडियोले अरु समूहहरूलाई पनि जन्माएका छन् । तर माथिका समूहहरू जतिकै यी मूर्त छैनन् । त्यो मानेमा यी सजिलै देखिन सक्ने समूहहरू होइनन् । यिनमा पहिलोमा त्यस्ता व्यक्ति र संस्थाहरू पर्छन् जो आफ्नो क्रियाकलापहरू रेडियोमार्फत प्रसारित गर्न रुचाउँछन् र यस्ता प्रसारित सामग्रीमा ध्यान दिने श्रोतामा गनिन्छन् । उदाहरणका लागि रेडियो सगरमाथामा आफ्ना समाचार प्रसारित गरी दिन दैनिक प्राप्त हुने चिठी, प्रेस विज्ञप्ति र फ्याक्सहरूले यो समूह छ भन्ने हामीलाई सम्भना दिन्छ ।

दोस्रो अमूर्त समूहमा रेडियोका श्रोताहरू- अझ भनौं विशिष्ट कार्यक्रममा श्रोताहरू पर्छन् । श्रोता एक व्यक्ति वा सानो मूर्त समूह हुनसक्छ, तर हरेकचोटी श्रोता बनेको अनुभव गर्दा उक्त व्यक्ति वा समूहलाई आफू जस्तै अरु धेरै-धेरै श्रोताहरू पनि त्यही कार्यक्रम सुनिरहेका छन् भन्ने जानकारी हुन्छ । तिनीहरू सबैको एकै ठाउँमा कहिल्यै भेट हुँदैन यद्यपि तिनीहरू सह-श्रवणको अनुभवको आधारमा एक अमूर्त समूहका निर्माता हुन् । एफएम रेडियोका विशिष्ट कार्यक्रम वा कार्यक्रम प्रस्तोताहरू बरिपरि यस्ता सह-श्रवणकारी समूह बनेका छन् । यस्ता समूहमा एक/दुई व्यक्तिहरू- जो कार्यक्रमलाई चिठी, फोन वा अरु सन्देशमार्फत आफ्नो परिचय दिन्छन्- को परिचय हामीलाई थाहा हुन्छ । बाँकी अज्ञात हुन्छन् । कहिलेकाहीं यस्ता अमूर्त समूहहरू 'भावक अभियान' जस्तै गरी एक ठाउँमा जम्मा भई सँगठित पनि हुन पुग्छन् । तर त्यो अपवादमात्र हो ।

स्टेशन व्यवस्थापन, कार्यक्रम उत्पादन, सम्पादन र प्रस्तुति, तालिम, अनुसन्धान, पुस्तक प्रकाशन इत्यादि सीपहरू एफएम रेडियोको सन्दर्भमा हाम्रो समाजले गत पाँच वर्षभित्र कमाएको धन हो । यो धन सामाजिक परिवर्तनलाई चाहिने धन हो ।

खण्ड तीन: 'डबली'- खण्डित धन

स्वतन्त्र एफएम रेडियो स्टेशनहरूको विकासबाट हामीले के पायौं त भन्ने प्रश्नको जवाफ दिने क्रममा माथिका दुई खण्डहरूमा मैले पहिला प्रसारित सामग्रीहरूको व्यापकता र पछि प्रसारण सामग्री उत्पादन गर्ने र खपत गर्ने समूहबारे चर्चा गरेँ । समाज परिवर्तन गर्न तम्सनेहरूले यी दुई खण्डमा चर्चा गरिएका विषयहरूलाई मनन गर्नुपर्छ भन्ने मेरो आग्रह हो । त्यहाँ वर्णन गरिएको विकासलाई हाम्रो समाजले कमाएको धन हो मैले भनें अब प्रश्न उठ्छ यो धन हाम्रो समाजको प्रगतिका लागि कति सार्थकरूपमा प्रयोगमा आउन सकेको छ । यो प्रश्नको जवाफ दिने क्रममा मैले आफैले रेडियो सगरमाथामा करिब दुई वर्ष चलाएको छलफल कार्यक्रम-डबली-को विभिन्न पाटाहरूबारे यहाँ विश्लेषण प्रस्तुत गरेको छु ।

'डबली' कार्यक्रम स्वतन्त्र एफएम स्टेशनहरूमा चलाइएका छलफल र संवाद

प्रवृत्तिका कार्यक्रमहरूमध्ये पहिलो पंक्तिमा परेको कार्यक्रम हो । रेडियो सगरमाथाको परीक्षण कालमा चारवटा यस्ता कार्यक्रम मैले चलाएको थिएँ भने सन् १९९८ को मार्च महिनामा यो स्टेशनले आफ्नो नियमित प्रसारण सुरु गरेपछि सोही वर्षको मे देखि सन् १९९९ को डिसेम्बरसम्म मैले जम्मा १६५ ओटा डबली चलाएँ । जम्मा १६५ चोटी चलाएको डबलीको 'फर्माट' सधैं भन्डै उस्तै रहयो- निर्दिष्ट विषय चयन र त्यसपछि सो विषयमा करिब ३० मिनेट बोल्न, छलफल गर्न एकदेखि चार व्यक्तिसम्मलाई बोलाइयो । पहिलो वर्षमा कार्यक्रमहरू प्रायः रेकर्ड गरिएर बजाइएका थिए भने पछिल्ला आठ महिनामा प्रायः सबै कार्यक्रमहरू 'लाइभ' बजाइएका थिए । रेडियो सगरमाथामा टेलिफोन श्रोता-संवाद गर्ने प्रविधि मेरो कार्यकालको पछिल्लो चरणमा मात्र उपलब्ध भएकाले सुरुमा कार्यक्रममा भाग लिनेहरू सबै स्टुडियोमा नै आएका थिए भने पछिका कार्यक्रमहरूमा फोन-संवाद पनि प्रशस्त मात्रामा प्रयोग गरिएको थियो । सुरुमा हप्ताको एकचोटी मात्र बज्थ्यो भने मैले छोड्दा यो हप्तामा तीनचोटी बज्थ्यो । पछिल्ला नौ महिनामा ती तीन दिनमध्ये एउटा कार्यक्रमचाहिँ 'सुशासन डबली' शीर्षकअन्तर्गत बज्थ्यो भने पछिल्ला ६ महिनामा हप्ताको एक दिन स्तम्भकार सी के लाल सधैं नै आमन्त्रित हुने व्यक्ति हुनुभयो ।

डबलीमा विभिन्न विषयहरूको चर्चा भयो । जलविद्युत् विकास, वन्यजन्तु संरक्षण, वातावरण र प्रदूषण, शिक्षा, महिला र सामाजिक लिङ्ग भेद, गैरसरकारी संस्था र विकास, विदेशी सहयोग, स्वास्थ्य, पर्यटन, अर्थतन्त्र, निजीकरण, काठमाडौंका समस्याहरू आदि 'विकास' कुरा डबलीमा गरियो । त्यस्तै गरेर साहित्य, पत्रकारिता, लेख, अनुवाद, पुस्तक प्रकाशन र खपतको संसार, अन्तर्क्रियाको संस्कृति, मानव अधिकार, सामाजिक आन्दोलन आदि हाम्रो सांस्कृतिक पक्षहरूलाई हुने विषयहरूमा पनि बहस भयो । गरिबी, जीवन सुरक्षा, प्रजातन्त्र, राजनीति, चुनाव, प्रहरी, सामाजिक बनोट, न्याय प्रणाली, सरकारी कामकाज आदि 'राजनीति' ढाँचाका विषयमा पनि छलफल गरियो । छलफलमा भाग लिन आउने प्रायः व्यक्तिहरू सरकारी हैसियतमा भन्दा पनि 'नागरिक समाज' का प्रतिनिधिहरू थिए । सरकारी उपस्थिति चाहिने बेलामा थियो तर जानिबुझी कुनै अरु क्षेत्रका व्यक्तिहरूको आवाज र विश्लेषणले बढी ठाउँ पाओस् भन्ने विचारसहित गैरसरकारी व्यक्तिहरूलाई कार्यक्रममा मैले बोलाउने गर्थे ।

छलफलमा उठाइएका सवालहरू सायद राम्रा र सान्दर्भिक भएकाले र हुनसक्छ मेरो अनौपचारिक 'स्टाइल' का कारणले डबली त्यतिबेला रेडियो सगरमाथाबाट बच्ने कार्यक्रमहरूमध्ये बढी सुनिने कार्यक्रममा पर्दथ्यो भनेर धेरै जनाले मलाई भनेका हुन् । यद्यपि यो कुरा ठीक हो कि होइन भनेर त्यतिबेला कुनै सर्भे गरिएन । 'बौद्धिक' कहलाइने वर्गका सदस्यहरूदेखि होटलका रिसेप्सनिस्ट तथा ट्याक्सी चालकहरूले पनि यो कार्यक्रम

नियमित सुन्ने गरेको प्रमाण व्यक्तिगत रूपमा भेटियो। मैले कार्यक्रम चलाउन बन्द गरेपछि रेडियो सगरमाथाले सोही नामको छलफल कार्यक्रम दिनहुँ चलाइरहेको छ। बेलाबेलामा मेरा पुराना-श्रोताहरूले भेटघाटका क्रममा उक्त खालको कार्यक्रम मैले फेरि चलाउनुपर्ने जिद्दी गर्छु। यी सबै कुरालाई सामान्य खालका प्रमाण मान्ने हो भने 'डबली' हाम्रो समाजको प्रगतिका लागि गरिनुपर्ने सार्थक बहसको केही अंश बन्न सफल भएको थियो भनेर मैले मान्नुपर्छ।

तर उक्त कार्यक्रममा विभिन्न कमीहरू पनि थिए। विषय छान्दा मेरा रुचिका र ज्ञानका विषयहरू नै बढी समावेश गरिए। ज्ञान कम भएका विषयहरू- खासगरी नेपाली अर्थतन्त्रसँग सम्बन्धित र त्यसमा पनि विशेष गरेर कृषि क्षेत्रका तमाम सवालहरूले 'डबली' मा ठाउँ पाएन। काठमाडौंका केही चर्चित समस्याहरूले मेरो कार्यक्रममा ठाउँ पाए तर कति धेरै काठमाडौंहरू मेरो कार्यक्रममा मुखरित हुन सकेनन्। देशका कुनाकाप्चाबाट धेरै दुःख खपी काठमाडौंमा बसिरहेका विद्यार्थीहरू वा सडकका खातेहरू मेरो कार्यक्रमका विषय बनेन। मेरो रुचिका विषयहरू साहित्य, संस्कृति र पत्रकारिताबारे धेरै छलफल चलाएँ तर शहरी मजदुरहरू (अभ त्यसमा पनि महिला श्रमिकहरू) को परिश्रम र कठिन जिन्दगी 'डबली' मा बजेन। यस्ता 'नबजेका' कुराहरूको शृङ्खला 'डबली' को आंशिकमात्र सफलताको दस्तावेज हो।

मैले 'डबली' मा बोलाएका व्यक्तिहरू (अर्थात् छलफलका स्रोत व्यक्तिहरू) नेपाली समाजमा के कति हिसाबले प्रतिनिधिमात्र थिए त? स्रोत व्यक्तिहरूको लिङ्ग विवरण तालिका १ मा देखाइएको छ।

तालिका १. डबलीमा बोलाइएका स्रोत व्यक्तिहरूको लिङ्ग

	महिला	पुरुष	जम्मा महिला प्रतिशत
स्रोत व्यक्ति	३७	१७०	१८
नेपाली स्रोत व्यक्ति	३४	१५५	१८
नेपाली स्रोत आवाजहरू	४५	२३५	१६

स्रोत व्यक्तिहरू दोहो-च्याएर बोलाइएका हुनाले हरेक उपस्थितिलाई एउटा 'आवाज' को रूपमा गन्दा

तालिका १ ले के देखाउँछ भने डबलीमा मैले बोलाएका स्रोत व्यक्ति अथवा टिप्पणीकारहरूमध्ये महिला र पुरुषको अनुपात भन्दा १:५ थियो। दोहो-च्याएर बोलाइएका व्यक्तिहरूको हरेक उपस्थितिलाई एउटा आवाजको रूपमा गन्दा नेपाली महिला आवाजहरू त जम्मा आवाजहरूको खाली १६ प्रतिशतमात्र रहेछन्। छापामा देखिएको महिला पत्रकारहरूको उपस्थितिको तथ्यांकको दाँजोमा र रेडियो सगरमाथामा बज्ने यस्तै खालका कार्यक्रमहरूमा हुने गरेको महिला उपस्थितिको तथ्यांकको दाँजोमा 'डबली' का यी तथ्यांकहरू केही राम्रा देखिँदा हुन्। तर माथिका तथ्यांकले के भन्छ भने 'डबली' मा

बज्ने हरेक पाँच/छ पुरुष आवाजपछि एउटा महिला आवाज पर्ने गर्थ्यो। यो कुनै गर्व गर्ने खालको तथ्यांक होइन।

डबलीमा बोलाइएका स्रोत व्यक्तिहरूको जातीय पहिचानचाहिँ कस्तो थियो त?

तालिका २: डबलीमा बोलाइएका स्रोत व्यक्तिहरूको जातीय पहिचान

जात	बाहुन		क्षेत्री		जनजाति		इलाम		विदेशी	
	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत
पुरुष	८४	४९	१६	९	५१	३०	५	३	१४	८
महिला	१५	४०	६	१६	११	३०	२	५	३	८
जम्मा	९९	४८	२२	११	६२	३०	७	३	१७	८

नेपाली जनसंख्याको जातीय स्वरूपलाई ध्यानमा राखी तालिका २ मा दिइएको तथ्यांकलाई केलाउँदा 'डबली' मा बाहुन पुरुष तथा महिला व्यक्तिहरूको उपस्थितिको प्रतिशत नेपाली जनसंख्याको उनीहरूको प्रतिशत हिस्साभन्दा धेरै बढी देखिन्छ। तर दलितहरूको उपस्थिति धेरै कम देखिन्छ। त्यसैगरी जनजातिको सवालमा अलिकतिमात्र कम छ। तर नेवारहरूलाई हटाइदिने हो भने जनजातिको उपस्थिति पुरुषहरूमा ९ र महिलाहरूमा १४ प्रतिशतमा मात्र भएछ भन्ने कुरा मेरो रेकर्डले देखाउँछ। प्रजातान्त्रिक समाजमा बहसकर्ताहरू पनि समाजको बहुजातीय स्वरूपसँग मिल्दोजुल्दो हुनुपर्छ भनेर मान्ने हो भने तालिका २ ले देखाएको कमी पनि 'डबली' को आंशिक सफलताको दस्तावेज हो।

यस्तो किन भयो त? उदाहरणका लागि महिलाहरूको न्यून उपस्थितिको रेकर्डलाई मात्र केलाएर हेर्दा मैले मेरो आफ्नै, रेडियो सगरमाथाको र महिलावादी सञ्चार संस्थाहरूको कमजोरीहरू जिम्मेवारी पाएँ। ती यी हुन्:

- ◆ 'डबली' कार्यक्रम मैले कुनै व्यक्ति वा सहयोगी टीमबिना चलाएँ। यस्तो टीम राख्नका लागि मसँग पर्याप्त बजेट र रेडियो सगरमाथामा प्रतिबद्धता भएन। त्यस्तो टीमको अभावमा विषय र स्रोत व्यक्तिको चयन गर्दा कहिलेकाहीं अरुको सुझाव र सल्लाह मलाई प्राप्त भएको भए तापनि प्रायः अरु सबै 'डबली' हरूमा बोलाइएका व्यक्तिहरू मैले सोभै चिनेका वा मैले चिनेका व्यक्तिले चिनेका व्यक्तिहरूमात्र परे। टीम हुँदो हो त विषय चयन भइसकेपछि त्यस विषयमा बोल्नसक्ने महिलाहरू को-को हुन् भन्नेबारे पनि थप अनुसन्धान हुनसक्थ्यो। त्यस अवस्थामा महिला आवाज र पुरुष आवाजको अनुपात १:५ भन्दा राम्रो हुन्थ्यो होला।
- ◆ रेडियो सगरमाथा अलि व्यवस्थित रेडियो स्टेसन हुँदो हो त त्यहाँ एउटा प्रोग्रामिङ विभाग हुँदो हो जसमा स्रोत व्यक्तिहरूको लामो फेहरिस्त राखिँदो हो। चारवटा गैरसरकारी संस्थाहरूको अक्रियाशील बोर्डअन्तर्गत निमित्त स्टेसन म्यानेजर राखी चलेको रेडियो स्टेसनमा यस्तो विभाग हुने कुरा भएन। त्यसको अभावमा मैले

नचिनेका महिला स्रोत व्यक्तिहरूसम्म मेरो पहुँच भएन ।

- ◆ 'डबली' अलि सुनिन थालेपछि भ्रष्टाचारविरोधी आन्दोलनमा कार्यरत संस्था, मानवअधिकारवादी, राजनीतिज्ञ, वातावरणवादीहरू इत्यादिले मसँग सम्पर्क गरी 'डबली' मा आफूलाई चासो लागेका विषयहरू समावेश गर्ने र स्रोत व्यक्तिहरूबारे सुभाष दिने काम गरे । तर कुनै पनि महिलावादी सञ्चार वा अरु थरीका संस्थाहरूले यो काम गरेनन् । अरुलाई 'डबली' एउटा उपयुक्त माध्यम लागेको अवस्थामा महिलावादीहरूलाई 'डबली' आफ्नो कामका लागि अनुपयुक्त लागेको हुनसक्छ । त्यसो हो भने त मेरो केही भन्नु रहेन । तर मेरो अन्दाजमा संचारिका समूह वा अस्मिताजस्ता महिलावादी सञ्चार संस्थाहरूसँग पनि रेडियो माध्यममा महिला आवाज कसरी पुऱ्याउने भन्नेबारे कुनै ठोस विचार त्यति बेला थिएन । ती संस्थाहरूसँग सम्बद्ध विभिन्न व्यक्तिहरूलाई मैले आफैले स्रोत व्यक्तिका रूपमा 'डबली' मा बोलाएको भए तापनि ती संस्थाहरूले लमी बनी 'डबली' सम्म अरु महिला स्रोत व्यक्तिहरूलाई पुऱ्याउने काम गरेनन् । यो कमजोरी पनि माथि तालिकामा परेको महिला उपस्थितिको न्यून तथ्यांकभित्र लुकेको छ ।

माथिको विश्लेषणले मेरो 'डबली' मा सबल र दुर्बल पक्षलाई उजागर गरेको छ । सामाजिक प्रजातन्त्रीकरण हुन राज्यइतर स्वामित्वको पब्लिक रेडियोमा बहस कार्यक्रम गरिनुपर्छ भन्ने कुरामा कुनै विवाद नै हुन सक्दैन । तर त्यस्ता कार्यक्रमहरूको वर्तमान सीमा र संभावनाहरू हामीले गरिसकेका प्रयासहरूको यथार्थवादी विश्लेषणबाट मात्र हुनसक्छ, सैद्धान्तिक ठेलीहरूबाट आउने औषधिका प्रेस्क्रिप्सनहरू जस्तोबाट होइन ।

खण्ड चार: अब के गर्ने त ?

पब्लिक रेडियोलाई सशक्त ढंगबाट सामाजिक प्रजातन्त्रीकरणमा प्रयोग गर्न हामीले अब के गर्नुपर्छ त ? यो प्रश्नको उत्तर हामीले विभिन्न चरणमा वा ढंगबाट खोज्न सक्छौं । खोज्ने सजिला र गाढा उपायहरू छन् । पहिला सजिला उपाएका कुरा गरौं ।

माथि चर्चा गरिएको छलफल कार्यक्रममा रेडियो स्रोत व्यक्तिका रूपमा महिला आवाजको संख्या कसरी बढाउन सकिन्छ भन्ने कुरालाई यहाँ उदाहरणको रूपमा लिउँ । रेडियोइतर संस्थाहरूको बारे सोच्दा महिलावादी संस्थाहरूले निम्न कामहरू गरे पब्लिक रेडियोमा महिला उपस्थिति बढ्न सक्थ्यो कि भन्ने मलाई लाग्छ ।

१. रेडियो प्रोग्राम चलाइरहेका महिला र पुरुषहरूलाई समाचार स्रोत व्यक्तिका रूपमा वा छलफलमा भाग लिन महिलाहरूलाई बोलाउन किन आवश्यक छ भन्नेबारे नियमित छलफल कार्यक्रमहरूमा निम्तो दिने ।

२. महिला स्रोत व्यक्ति (एक्सपर्ट) हरूको विषयगत फेहरिस्त बनाउने । त्यसमा उहाँहरूको दखल रहेका विषयहरू र सम्पर्क ठेगाना उल्लेख गर्ने । यो काम गर्दा विभिन्न विषयमा बोल्न सक्ने विभिन्न वर्ग, जाति/जनजाति र ठेगानाका महिलाहरूको सकेसम्म विस्तृत विवरण बनाउने । यस्ता विवरणहरू रेडियो स्टेसनका कार्यक्रम विभागहरू, निर्माताहरू र रिपोर्टरहरूलाई सजिलै उपलब्ध गराउने । यस्ता विवरणहरूलाई हरेक छ-छ महिना वा एक वर्षमा अद्यावधिक बनाउने ।

३. महिलावादी महिला वा पुरुषहरूबाट संचालित छलफल कार्यक्रमहरूको संख्या र ती कार्यक्रमलाई चाहिने स्रोत व्यक्ति जुटाउन महिलावादी संस्थाहरूको संजाल (नेटवर्क) ले काम गर्नसक्छ । देशभित्र अन्य ठाउँमा कार्यरत वा देशबाहिर कार्यरत नेपाली महिलाहरू काठमाडौं वा रेडियो स्टेसन भएका शहरमा आउँदा रेडियोसम्म पुऱ्याउने लमीको काम सो संजालले गर्नसक्छ ।

४. निश्चित विषयहरूमा आ-आफ्नै विचार भएका रेडियोमा बोल्न सक्ने शिक्षित महिलाहरूको निर्माण क्रम त विद्यालय र कोठे छलफलहरूमा तयार हुन्छ । महिलावादी संस्थाहरूले विद्यालयहरूसँग यसका लागि कुनै ढङ्गाट काम गर्न आवश्यक हुन्छ । त्यस्तै कोठे छलफल नियमितरूपमा चलाउन आवश्यक हुन्छ । मार्टिन चौतारीको हप्ते छलफल यसका लागि एउटा नमुना हुनसक्छ ।

अब रेडियो चलाइरहेकै संस्थाहरूले के गर्न सक्छन् भनेर सोचौं । माथि उल्लिखित सबै काम अरुको आशा नगरी मूलभूत रूपमा यी संस्थाहरूले पनि गर्न सक्छन् । त्यसका लागि चाहिने मानवीय र वित्तीय साधन ती रेडियो स्टेसनहरूका व्यवस्थापकले कार्यक्रम संचालकहरूलाई उपलब्ध गराउन सक्नुपर्ने । यो सम्भव कुरा हो, यदि त्यस्ता स्टेसनहरूमा चाहिने किसिमको दृढता हुने हो भने अर्थात् रेडियो स्टेसन वा अरु संस्थाहरूले माथि उल्लिखित कामहरू सजिलै गर्न सक्छन् । त्यसो गर्न उनीहरूको हालको संस्थागत स्वरूपमा ठूलो परिवर्तन हुन जरुरी नदेखिदैन । रेडियो चलाइरहेका र अरु संस्थाहरूसँग भएका स्रोतहरूको मात्र ठीक परिचालन हुने हो भने यो काम सम्भव छ ।

अर्कोथरीको सजिलो काम भनेको विभिन्न विचार र दृष्टिकोणहरू बोक्ने व्यावसायिक संस्था वा समूहहरूले पब्लिक रेडियोलाई आफ्नो विषयको प्रवर्द्धन गर्ने सशक्त माध्यम बनाउनु हो । उदाहरणका लागि नेपालको कानुनी संसार साधारण नेपालीहरूका लागि एउटा जटिल संजाल हो । वकिलहरू र कानुनमा दखल राख्ने पत्रकारहरू मिलेर कानुनको त्यो जटिलतालाई सरलढङ्गले प्रस्तुत गर्ने कार्यक्रमहरू बनाउन सक्छन् । कानुनका विभिन्न प्राज्ञिक र व्यावहारिक वादविवादहरूलाई रेडियोमार्फत विशेषज्ञहरूको घेराभन्दा बाहिर पुऱ्याउन सक्छन् । यी र यस्तै अरु काम

साहित्यिक समूह, कलाकार, स्वास्थ्यकर्मीहरूलगायत थुप्रै अरु जमातबाट हुनसक्छ । त्यसका लागि पनि थुप्रै नयाँ स्रोत र साधनको आवश्यकता म देखिदैन । विभिन्न व्यक्ति, समूह र संस्थाहरूसँग भएको सीप र स्रोतहरूलाई रेडियोतर्फ अलिकतिमात्र दोहोऱ्याइदिने हो भने पनि यो सम्भव छ । कमी भएको त रेडियोलाई आफ्नो विषय प्रवर्द्धन गर्ने माध्यमका रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ भन्ने प्रतिबद्धतामात्र हो । यो अवस्था परिवर्तन गर्न हरेक विषय वा व्यावसायिक समूहमा एक/दुईमात्र यस्ता मान्छे भए पुग्छ जसले रेडियोको पहुँचलाई सार्थक रूपले आँकलन गर्न सक्छ ।

अब गान्हो कुरातर्फ जाउँ । रेडियो सगरमाथामा मैले काम गर्दा त्यहाँ भएको संस्थागत कमजोरीलाई माथि छोटोकरिमा उल्लेख गरेको छु । यसलाई प्रवर्द्धन गर्ने चारवटा गैरसरकारी संस्थाहरूसँग कसरी सँगै काम गर्ने भन्ने कानुनी र व्यावहारिक दृष्टिकोण प्रष्ट नहुँदा रेडियो सगरमाथाको संस्थागत जग अति कमजोर हुन पुग्यो । केही व्यक्तिहरूको ठूलो परिश्रम र प्रतिबद्धताका कारण यसका सुरुका कार्यक्रमहरू काठमाडौँमा बज्ने अरु एफएम रेडियोमा भन्दा भिन्दै भए, राम्रा भए । यसबाट रेडियो सगरमाथाको नाम चल्यो । तर व्यवस्थापकीय संरक्षण कमजोर हुँदा जोस र परिश्रमको आधारमा मात्र कार्यक्रमहरूको स्तर माथिल्लो दर्जाको रूपमा कायम हुन सकेन । चारमध्ये तीन संस्थालाई आफ्नो बोर्डबाट हटाएपछि यसको माउ संस्था नेपाल वातावरण पत्रकार समूहले रेडियो सगरमाथाको नाममा बीसौँ लाख ऋण बेहोर्नुपऱ्यो । त्यसकारण यो समूहको ध्यान पनि खर्च कटाउनेपट्टि नै बढी गयो । यसको संस्थागत संरचना परिवर्तन गरी रेडियो सगरमाथामा यसका शुभचिन्तकहरूले आर्थिक योगदान पुऱ्याउन सक्ने बाटाहरू खुल्न सकेनन् । 'डोनर' सर्किटबाट अहिलेसम्ममा बाहिर आइसक्ने अवस्था छैन । स्टेसनको भिन्न पहिचान पनि क्रमशः घट्दो छ ।

रेडियो सगरमाथा राज्यइतर र व्यापारइतर स्वामित्वअन्तर्गत चलेको रेडियो भएकाले (र आफूले पनि त्यसको सुरुका दिनहरूमा कार्यक्रम उत्पादन गर्न र त्यसको भिन्नै पहिचान खडा गर्न केही गरेकाले) मैले यसको हालको स्थितिबारे यहाँ चर्चा गरेको हुँ । हामीले यसको जे उन्नति देखिसक्नुपर्दथ्यो त्यो देख्न पाएनौँ र सोही कुरालाई अगाडि राखी हामीले सार्थक पब्लिक रेडियो (जसमा राज्य र साहुजीका स्वार्थहरू हुँदैनन्) चलाउन नयाँ संस्थागत संरचनाको खोजी गर्नुपर्छ भन्ने तर्क मैले गरेको हुँ । खाली गैरसरकारी संस्थाको स्वामित्वमात्र भएर पुग्दैन रहेछ भन्ने कुरा त हामीले भोगिसक्यौँ । सार्थक पब्लिक रेडियो हुन त त्यसमा व्यवस्थापकीय चुस्तता र कार्यक्रमतर्फ सिर्जनशीलता पनि चाहिँदो रहेछ । यी सबैलाई एकै ठाउँमा ल्याउन सक्ने संस्थागत संरचनाको खोजी जारी रहनुपर्छ ।

